

پژوهش‌های انسان‌شناسی ایران  
سال ۱، شماره ۲  
پاییز و زمستان ۱۳۹۰، صص ۱۶۱-۱۳۷

## گیاه قوم‌شناسی منطقه پس‌قلعه در شمال شهر تهران

منیژه مقصودی  
سپیده پارسا‌پژوه

تاریخ دریافت: ۱۳۸۹/۹/۱۳

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۰/۲/۲۶

### چکیده

این مقاله، حاصل پژوهشی در حوزه گیاه قوم‌شناسی است که با روش کیفی و با استفاده از ابزارهای جمع‌آوری اطلاعات مانند انواع روش‌های مصاحبه و مشاهده، هدف دست‌یابی به اطلاعات دانش بومی اهالی روستای پس‌قلعه، واقع در شمال کلان‌شهر تهران را دنبال کرده است. لذا سعی شده تا گیاهان خودرویی شناسایی شوند که توسط اهالی جمع‌آوری می‌شوند و طی سال‌های متوالی در حوزه‌های خوراک و دارو برای انسان و دام مورد استفاده بوده‌اند و نیز در زندگی روزمره، باورهای مردمی کاربرد داشته‌اند. نحوه و میزان استفاده از این گیاهان و بطور کلی جزئیات نقش آن‌ها در زندگی اهالی در جریان پژوهش مورد بررسی قرار گرفته است. در مجموع ۹۹ گیاهان در این منطقه شناسایی و طبقه‌بندی شده‌اند. پس از جمع‌آوری اطلاعات فرهنگی یا به بیان دیگر اطلاعات گیاه قوم‌شناختی گیاهان به وسیله پرسش‌نامه طراحی‌شده توسط پژوهشگران و انجام تعدادی مصاحبه و مشاهده، مرحله بعدی تحقیق توسط محققین هرباریوم دانشگاه تربیت معلم انجام گرفت و گیاهان نام‌گذاری شدند. در میان گیاهان مختلف مورد استفاده در این منطقه به عنوان مثال می‌توانیم به انواع میوه‌های باغی شامل انواع آلو، آلبالو و توت، گیاهان خودرو علفی نظیر انواع گیاهان پیازی کوهی شامل آما، والک و سیرک و همچنین گیاهان فصلی چون گون، گزنه، پونه، گاوزبان، گلپر و نظایر آن اشاره کنیم.

**کلید واژگان:** گیاه قوم‌شناسی، دانش بومی، دربند، پس‌قلعه، تهران، گیاهان دارویی.

## مقدمه

وجود رابطه عمیق بین مردم و گیاهان از قدیمی‌ترین ویژگی‌های تمامی فرهنگ‌های بشری است، رابطه‌ای که عمیق، همیشگی و ضروری بوده است و شاید به دلیل بدیهی دانستن این رابطه در بسیاری از اوقات مورد توجه پژوهش‌های علمی قرار نمی‌گرفته است. گیاهان همواره بخشی اساسی از غذای انسان‌ها را تشکیل داده‌اند، سهمی بسیار مهمی در ساختن انواع ابزارها و به تبع در فرهنگ مادی بشر داشته‌اند و نیز در سطحی دیگر دارای نقش قابل توجهی در انواع درمان‌گری‌ها، اعتقادات مذهبی و ماوراطبیعی هستند و لذا بخش قابل توجهی از فرهنگ معنوی بشر نیز در ارتباط با گیاهان شکل گرفته است.

”موجودیت گیاهی تا مدت‌ها به مثابه یکی از ساده‌ترین اشکال حیات تصور می‌شد. اما امروزه مطالعات جدید گیاه‌شناسی لزوماً این باورها را تایید نمی‌کنند و نشان می‌دهند که در میان گیاهان نیز می‌توان با پیچیدگی بسیار زیادی در روابط ارگانیک روبه‌رو شد. این پیچیدگی که امروز برای ما با ابزارهای علمی قابل مطالعه است، در نزد انسان‌های موسوم به ابتدایی و در بسیاری از فرهنگ‌های انسانی به صورت غریزی درک می‌شده و خود را به زندگی زیستی- فرهنگی این انسان‌ها منتقل می‌کرده است. پیش و پس از پیدا شدن نخستین نطفه‌های تمدنی، یعنی اسکان یافتگی‌ها و روستاهای موقت و سپس دائم که پایه‌های شهرنشینی و ظهور دولت‌ها را از هفت هزار سال پیش به وجود می‌آوردند، انسان‌ها از لحاظ زیستی- فرهنگی رابطه‌ای بسیار غنی با جهان گیاهی اطراف خود داشته‌اند، رابطه‌ای که بیش و پیش از هر چیز از خلال چرخه‌های طبیعی، شرطی می‌شده است. همه انسان‌ها به صورت مستقیم یا غیرمستقیم به گیاهان وابسته‌اند، اما مردمان موسوم به ابتدایی، برای استفاده از گیاهان قدرت ابتکار فوق العاده‌ای از خود نشان می‌دهند. زیرا برای آن‌ها این کار امری است که به مرگ و زندگی آن‌ها مربوط می‌شود“ (فکوهی، ۱۳۸۵: ۹۴-۹۳).

توجه به گیاهان و نقش آن‌ها در فرهنگ‌های مختلف پیوسته در گوشه و کنار انواع آثار مردم‌نگاری و تحقیقات مردم‌شناسی دیده می‌شود، اما باید توجه داشت گیاه قوم‌شناسی رشته جدیدی است که اولین بار در سال ۱۸۹۶ توسط هارشبرگر<sup>۱</sup> (هارشبرگر، ۱۸۹۶: ۱۶۴-۱۵۴) با این عنوان نام‌گذاری شد و در دهه‌های اخیر از تلفیق دو رشته مردم‌شناسی و گیاه‌شناسی شکل

<sup>۱</sup> Harshberger

هارشبرگر (۱۹۲۹-۱۸۹۶) گیاه‌شناس سیستماسینی بود که برای اولین بار این واژه را بکار برد و آن را این گونه تعریف کرد: ”استفاده از گیاهان توسط مردم بومی“.

گرفته است. در طول قرن گذشته، پزشکی مبتنی بر گیاهان دارویی موضوع حائز اهمیتی در سراسر جهان بوده است و گیاهان از یکسو تاثیر به سزایی در قلمرو بهداشت و از سوی دیگر در قلمرو تجارت داشته‌اند (اکرل، ۱۹۸۸)<sup>۱</sup>. در حوزه قوم گیاه‌شناسی علاوه بر بررسی نقش گیاهان در فرهنگ انسانی و بررسی رابطه بین انسان و گیاه، ویژگی‌های علمی و گیاه‌شناختی گیاهان نیز مورد توجه قرار می‌گیرد. به عبارت دیگر برای هرچه و دقیق‌تر شدن مطالعه، گونه‌های مختلف گیاهی نیز به طور دقیق و علمی مورد شناسایی قرار می‌گیرند. در پژوهش‌های پیشین مردم‌نگاری گیاهان معمولاً با نام‌های محلی یا نام‌های موجود در زبان رسمی ذکر می‌شدند، ولی امروزه در این رشته گیاهان با نام‌های استاندارد علمی لاتین و با جزئیاتی دقیق در طبقه‌بندی زیستی مطرح می‌شوند. استفاده از اسامی علمی از آنجا مورد توجه است که در اکثر موارد نام‌های متعدد و متفاوتی برای یک گیاه در زبان عامیانه رایج در نقاط مختلف وجود دارد و از سوی دیگر گاهی یک نام محلی در مناطق مختلف به گیاهان متفاوتی اطلاق می‌گردد. لذا کاربرد اسامی لاتین علمی برای افزایش دقت و اعتبار علمی درباره جزئیات هر گیاه شناسایی‌شده اجتناب ناپذیر است.

مطالعات گیاه قوم‌شناسی، به صورت بین رشته‌ای صورت می‌گیرد و می‌تواند حوزه‌های پژوهشی مختلفی نظیر گیاه‌شناسی، بیوشیمی، داروسازی، سم‌شناسی، پزشکی، تغذیه، کشاورزی، ادیان، جامعه‌شناسی، انسان‌شناسی، زبان‌شناسی، تاریخ و نیز باستان‌شناسی را شامل شود، لذا رویکردها و کاربردهای متعددی برای گیاه قوم‌شناسی وجود دارد. (الکسیاد، ۱۹۹۶)<sup>۲</sup>. با توجه به این که گیاهان واحد در میان اقوام مختلف دنیا نام‌های گوناگونی به خود گرفته‌اند. در سال ۱۷۵۳ کارل لینه<sup>۳</sup> استاد سوئدی گیاه‌شناسی دانشگاه اپسالا که به پدر علم طبقه‌بندی نیز معروف است سیستم طبقه‌بندی دو-اسمی<sup>۴</sup> را در کتاب دو جلدی معروفش با نام *گونه‌های گیاهان یا انواع گیاهان*<sup>۵</sup> مطرح کرد. در این سیستم برای هر گونه گیاهی یک نام دو-اسمی به زبان لاتین در نظر گرفته می‌شود (استیس، ۱۹۹۱)<sup>۶</sup>. بدین ترتیب هر گیاه واحد در این طبقه‌بندی فقط یک نام دارد، حتی اگر در مناطق مختلف دنیا صدها نام به آن داده شود و مردم اقوام مختلف خواص متفاوتی برای آن قائل باشند. استفاده از نام لاتین علمی برای گیاهان مورد

<sup>1</sup> Akerele

<sup>2</sup> Alexiades

<sup>3</sup> Carl Linnaeus

<sup>4</sup> binomial

<sup>5</sup> Species Plantarum (The Species of Plants)

<sup>6</sup> Stace

بررسی در پژوهش‌های گیاه قوم‌شناختی به ما کمک می‌کند تا اهمیت و جایگاه گیاهان واحد را در سراسر نقاط مختلف دنیا بشناسیم و قادر باشیم آن‌ها را با یکدیگر مقایسه کنیم. آنچه که امروزه محور مطالعات بین‌رشته‌ای گیاه قوم‌شناختی را تشکیل می‌دهد، از یکسو مطالعات تاریخی دانشگاهی در حوزه گیاه‌شناسی است و از سوی دیگر در برگزیده پژوهش‌های کاربردی و اقتصادی درباره گیاهان در زندگی رایج مردم است (جین، ۱۹۸۶).<sup>۱</sup> با این همه گیاه قوم‌شناسی امروزه تعاریف مختلفی دارد که به تعبیر شولتز<sup>۲</sup> رایج‌ترین آن‌ها عبارت است از: “استفاده‌های گیاهان در جوامع ابتدایی”، این تعریفی که درست در مقابل تعریف “گیاه‌شناسی اقتصادی” قرار می‌گیرد که به معنی استفاده‌هایی است که کشت و صنعت<sup>۳</sup> در جوامع پیشرفته از گیاهان دارند. تعریف دیگر شولتز از گیاه قوم‌شناسی به این ترتیب است: “همه دانسته‌های مردم یک منطقه از دسته‌بندی، نام‌گزاری و استفاده‌های کاربردی، مذهبی، و نیز ماورا طبیعی از گیاهان” (شولتز، ۱۹۹۵). او بر این اساس هدف این رشته را مطالعه ارزش‌گذاری‌ها و کاربردهای انسانی مواد، عناصر و پدیده‌های گیاهی در جوامع ابتدایی می‌داند. از تاکید بر موضوع جوامع ابتدایی که بگذریم، به عنوان مثال جونز<sup>۴</sup> با نگاهی عمومی‌تر گیاه قوم‌شناسی را رشته‌ای می‌داند که به رابطه متقابل بین مردم و گیاهان می‌پردازد (جونز، ۱۹۴۱). یا مارتین<sup>۵</sup> که می‌نویسد: “گیاه قوم‌شناسی بخشی از اکولوژی انسانی<sup>۶</sup> است که به گیاهان می‌پردازد” (مارتین، ۱۹۹۵).

توجه به کاربردهای گیاهان و به عبارت دیگر مطالعات قوم‌گیاه‌شناسی بیشتر خود را در کشورهای درحال توسعه نشان می‌دهد، جایی که پزشکی مبتنی بر گیاهان دارویی تاریخچه طولانی و بلاانقطاعی داشته است. یکی از دلایل عمده تداوم استفاده از گیاهان دارویی در میان مردم کشورهای درحال توسعه، قیمت فزاینده مراقبت‌های بهداشتی به شیوه‌های مدرن و داروهای شیمیایی است. به علاوه در این کشورها می‌بینیم که روش‌های سنتی استفاده از گیاهان دارویی، از نقطه نظر معنوی و فرهنگی مورد اعتماد بیشتری است و مردم آن را بهتر می‌پذیرند (کانیگهام<sup>۷</sup>، ۱۹۹۸). تکیه بر طب سنتی و استفاده از گیاهان دارویی یکی از ویژگی‌های مشخص

<sup>1</sup> Jain

<sup>2</sup> Schultes

<sup>3</sup> advanced agro-industrial societies

<sup>4</sup> Jones

<sup>5</sup> Martin

<sup>6</sup> اکولوژی یا بوم‌شناسی انسانی، به گفته مارتین “شامل مطالعه همه کنش‌های متقابل بین انسان‌ها و محیط طبیعی اطرافشان است و شامل زیرشاخه‌هایی چون قوم‌گیاه‌شناسی، اتنوبیولوژی، قوم‌جانورشناسی می‌گردد” (مارتین، ۱۹۹۵). همچنین داویسون هانت، معتقد است که اکولوژی انسانی علمی است که به درک مردم از چگونگی مناسبات بین انسان، حیوانات، گیاهان و عناصر مادی محیط بومی اطرافشان می‌پردازد (داویسون؛ هانت، ۲۰۰۰).

<sup>7</sup> Cunningham

روش‌های درمانی در کشورهای در حال توسعه است که توجه به آن برای ارتقاء سلامت عمومی در این کشورها توسط محققان مختلف مکرراً مورد تأکید قرار گرفته است (یونسکو، ۱۹۹۶). استفاده از طب سنتی به طور گسترده در چین، هند، ژاپن، پاکستان، سری‌لانکا، و تایلند دیده می‌شود. در چین حدود ۴۰٪ از کل مصرف پزشکی به طب بومی اختصاص دارد (هوارو و داسیلوا، ۱۹۹۹).

ایران سابقه‌ای در خور توجه‌ای در زمینه طب سنتی دارد، سابقه‌ای که به تمدن بابل و آشور می‌رسد. میراث کهن ایران در این رابطه، تجربه پیچیده مردمی است که هزاران سال پیش تلاش می‌کردند تا گیاهان مفید برای ارتقاء سلامت و درمان بیماری را پیدا کنند، و به همین ترتیب در خلال هر نسل تجربه‌ای بر تجربه‌های قبلی در این سنت افزوده شده است (نقیبی<sup>۱</sup> و دیگران، ۲۰۰۵). بر پایه چنین تعریفی از رشته گیاه قوم‌شناسی بود که مطالعه در منطقه پس قلعه واقع در شمال شهر تهران انجام شد که هدف آن شناسایی جامع رابطه‌ای میان مردم ساکن با گیاهان خاص منطقه در طی نسل‌ها، جایگاه و نقش این گیاهان در زندگی اجتماعی و تأثیر گیاهان در شکل‌گیری مکانیسم‌های شناختی اهالی از محیط پیرامونشان، در بهار و تابستان سال ۱۳۸۸ صورت گرفت. نتایج حاصل از این مطالعه دریچه‌های جدیدی را در نگاه و تفکر گیاه قوم‌شناسی می‌گشایند و به ویژه توجه زیادی را به رابطه همیشگی مردم- گیاه جلب می‌کنند.

## روش تحقیق

این پژوهش با استفاده از رویکرد کیفی به بررسی موضوع ارتباط فرهنگ و گیاهان پرداخته است. در این تحقیق از ابزارهای تحقیق کیفی از جمله: انواع فنون مشاهده و مصاحبه استفاده شده است. علاوه بر آن جهت جمع‌آوری اطلاعات پایه‌ای گیاهان از پرسش‌نامه‌های استاندارد استفاده کرده‌ایم. همچنین نمونه‌های گیاهی به شیوه گیاه‌شناسانه، در فصول رویش (بهار و تابستان) جمع‌آوری شده‌اند. این نمونه‌ها طبق ضوابط گیاه‌شناختی خشک و نگهداری شده و سپس مورد شناسایی قرار گرفته‌اند.<sup>۲</sup>

روش انجام پژوهش به این شکل بوده است که گاه پژوهشگران به تنهایی، گاه همراه با اهالی، گیاهان خودرو در منطقه را جمع‌آوری و سپس پیرامون هر یک از این گیاهان، با اهالی گفت‌وگو

<sup>1</sup> Hoareau & DaSilva

<sup>2</sup> Naghibi

<sup>۲</sup> کتاب فلور مرجع علمی شناسایی گیاهان است این کتب به شرح و توصیف گیاهان هر منطقه می‌پردازد. برای شناسایی گونه‌های گیاهی ایران منابع متعددی وجود دارد. عمده‌ترین و مناسب‌ترین منابع در این خصوص مجموعه فلور ایران (اسدی ۱۳۸۸-۱۳۶۳) و مجموعه فلور ایرانیکا (Rechinger 1963-2005) است.

می‌کردند. همچنین آثار و استفاده‌های آن در زندگی اهالی منطقه مورد بررسی قرار می‌گرفت. در این قسمت از پرسش‌نامه‌های استاندارد بهره گرفته شد.

یکی از بخش‌های مهم در انجام این پژوهش، جمع‌آوری، حفظ و شناسایی علمی گیاهان به عبارت دیگر، انطباق دانش بومی با شناسایی علمی گیاهان بوده است. با توجه به این که این گیاهان هر یک در فصل خاصی می‌رویند و حتی برخی از آن‌ها مدت زمان بسیار کوتاهی در طبیعت وجود دارند، ناچار بودیم تا در این زمان محدود گیاه مربوطه را جمع‌آوری کنیم. گیاه جمع‌آوری شده را به صورت خشک نگه‌داری می‌کردیم. اما برخی از گیاهان بعد از خشک شدن توسط اهالی دیگر قابل شناسایی نبودند، چراکه آن‌ها عادت به شناسایی گیاه خشک ندارند: ”علف رو به زمین باید ببینم تا بگم چیه، خشکش فایده نداره“<sup>۱</sup>. اهالی گاه بر اساس بو، میزان تردی و شکنندگی، رنگ و محل رویش گیاه را شناسایی می‌کردند. ”بالای امام‌زاده ابراهیم، پای اون دیوار شکسته؟“ ساکنان بومی برای شناسایی یک گیاه از ویژگی‌های شناختی گیاه در فرهنگ خود مانند شکل و مزه استفاده می‌کنند که از نظر گیاه‌شناختی علمی و استاندار قابل ارجاع نیست، ولی به خودی خود از رویکر شناخت شیوه‌های تشخیص محلی دارای اهمیت است:

”همان که خوشگل بوده گره گره بوده بوی خوبی داشته؟“  
 ”همون که می‌ذاری تو دهنتم حظ می‌کنی، فکر می‌کنی آب گذاشتی تو دهنتم“  
 ”همون که کوچکه، مثل خرچنگ دست و پا داره“  
 ”همون که می‌ریزن تو آش دیگه، مادرم اون دنیا هم باهانش آش می‌پزه“

مسئله اختلال در شناسایی گیاهان خشک‌شده از سوی اهالی همواره سبب شد تا در مواردی اطمینان کامل از صحت شناسایی و نام‌گذاری گیاه وجود نداشته باشد. از سوی دیگر تعدادی از نمونه‌های جمع‌آوری شده که توسط مردم شناسایی و نام‌گذاری شده بودند، به دلیل کوتاهی مدت رویش و عدم جمع‌آوری مناسب توسط گیاه‌شناسان مورد شناسایی قرار نگرفتند و لذا در جدول شناسایی گیاهان تعداد محدودی از اسامی علمی ذکر نشده است. مشکل بعدی این بود که بسیاری از قارچ‌ها که توسط اهالی ”روی زمین“ شناسایی و نام‌گذاری می‌شدند، بعداً قابل خشک شدن و نگه‌داری برای شناسایی علمی توسط گیاه‌شناسان نبودند. لذا عنوان علمی قارچ‌ها در این مقاله در نهایت قابل ذکر نبود. مسئله‌ای دیگری که در فرایند تحقیق به وجود آمد، فرض پژوهشگران گیاه‌شناسی بود مبتنی بر اینکه تمام گیاهان دارای خواص هستند و هیچ گیاهی

<sup>۱</sup> عبارت‌های داخل گیومه نقل قول مستقیم اهالی هستند.

وجود ندارد که بدون خاصیت باشد. می‌بایست بر نکته تاکید شود که امکان دارد که تمام گیاهان یک منطقه برای اهالی شناخته‌شده نباشند، از این رو نباید فرض گفته‌شده اقدام به جمع‌آوری و شناسایی گیاهان منطقه کرد، زیرا که برخی از گیاهان ذکرشده در جدول بدون استفاده بومی هستند. قرار گرفتن گیاهان بدون کاربرد در منطقه جهت معرفی کل گیاهانی است که در آن منطقه وجود دارند، و جهت آگاهی گیاه‌شناسانی است که بر روی خواص برخی از گیاهان به صورت تخصصی تحقیق می‌کنند. از این رو جدول شناسایی شامل دو دسته گیاهان قابل مصرف و شناخته‌شده و نیز گیاهان ناشناس برای اهالی منطقه است.

### ویژگی‌های طبیعی و انسانی منطقه پس قلعه

#### محدوده جغرافیایی

منطقه پس قلعه در دامنه جنوبی رشته کوه البرز در شمال شهر تهران قرار گرفته است و یکی از ۲۹ آبادی منطقه شمیران محسوب می‌شود. این روستا در ۴ کیلومتری میدان تجریش و در دو کیلومتری شمال دربند در دامنه کوه واقع شده است و به دلیل قرار گرفتن در پشت یک قلعه، به نام پس قلعه معروف است. رسیدن به این روستا صرفاً از راه کوهستانی که از دربند می‌گذرد میسر است.

#### وضعیت جغرافیایی - انسانی

منطقه پس قلعه اگرچه هم‌مرز با کلان شهر تهران است، اما از نظر اجتماعی در وضعیت بسیار متفاوتی قرار دارد. قرار گرفتن این روستا بر روی دامنه شیب‌دار و کوهستانی بودن سرزمین از یک‌سو و نبود راه آسفالت مناسب برای دسترسی از سوی دیگر، باعث شده که منطقه تحت تسلط کامل طبیعت و در نتیجه دور از کمترین خدمات شهری، باقی بماند. مولفه‌های وضعیت زیستی ساکنان منطقه در سطح مطلوبی نیست، و مقایسه‌ای همیشگی با سطح بالای زندگی در به‌ویژه در مناطق شمالی تهران وجود دارد. دو مدرسه ابتدایی و راهنمایی منطقه امروزه به دلیل کاهش جمعیت در سن تحصیل تعطیل شده‌اند و دانش‌آموزان ساکن منطقه هر روز صبح مسیر کوهستانی را از پس قلعه تا سربند پیاده طی می‌کنند. از این گذشته هیچ نهاد اجتماعی و فرهنگی دیگری نیز در این منطقه فعال نیست. کرایه کردن قاطر، تنها راه برای رفت و آمد، حمل بار و مایحتاج بین پس قلعه و سربند است. نرخ کرایه هر قاطر به باری که می‌برد بستگی

دارد و معمولاً حدود ۴ تا ۵ هزار تومان است<sup>۱</sup>. بطور کلی رفت و آمد برای افراد میانسال، خصوصاً در فصل زمستان که این منطقه پر از برف و یخبندان است بسیار دشوار است. در موارد اورژانس اگر قاطر پیدا نکنند معمولاً با استفاده از برانکار دست‌ساز، که با چوب و گیاهان منطقه ساخته شده است، بیمار به پایین کوه و به راه ماشین رو می‌برند و از آنجا با ماشین به بیمارستان منتقل می‌گردند.

طبیعت کاملاً بکر و دست‌نخورده منطقه برای اهالی تهران جذابیت گردشگری بالایی دارد ولی شرایط زیست‌دشواری را برای ساکنان بومی به وجود آورده است. میزان رضایت اجتماعی به دلیل محروم بودن از رفاه و امکانات زندگی شهری کاملاً بسیار پایین است. امری که مهاجرت گسترده نسل جوان فعلی را به دنبال داشته است.

### ویژگی‌های اقتصادی

معیشت اهالی پس‌قلعه از طریق باغداری انواع درختان سردسیری مانند گردو، زردآلو، آلو و آلبالو و نیز کشت محدود سبزی‌های خوراکی، و نیز پرورش محدود و سنتی زنبور عسل، و نیز گله‌داری و گوسفندداری و تولیدات لبنی و دامی (شیر، ماست، پنیر، روغن، پشم، پوست، گوشت، کود و...) تامین می‌شود. در سال‌های اخیر وزارت منابع طبیعی سطح گسترده‌ای از مراتع کوه را تحت کنترل خود درآورده و امکان چرای دام برای چوپانان منطقه از میان رفته است. در نتیجه اهالی دام و گله‌های خود به فروش گذاشته‌اند و این امر کاهش بیشتر درآمد آنان را به دنبال داشته است.

بخش عمده‌ای از درآمد بسیاری از ساکنان روستا از راه فروش مستقیم محصولات به مسافران و کوه‌نوردان صورت می‌گیرد. این روستا در واقع بر سر راه کوه‌نوردانی قرار دارد از تهران برای صعود به قله‌های مختلف در رشته کوه البرز حرکت کرده‌اند. همچنین ساکنان شهر تهران که برای گذران اوقات فراغت در یک محیط طبیعی به این کوهستان می‌آیند. لذا در فصل‌های بهار و تابستان و نیز اوائل پاییز معمولاً روزهای آخر هفته (پنجشنبه و جمعه) این منطقه مملو از رهگذران و کوه‌نوردان است. به همین دلیل در مسیر و راه اصلی کوه که از میان این روستا می‌گذرد چایخانه‌ها، رستوران‌ها و دکان‌های کوچکی بنا شده است که به فروش لواشک، آلو، آلبالو خشک، برگه زردآلو، شاتوت، توت سفید، باقالی پخته، گردو تازه یا خشک، آب انار، همچنین نان خانگی و نان شیرمال، و نیز کباب و دل و جگر و... می‌پردازند.

<sup>۱</sup> این در حالی است که در زمان انجام این پژوهش متوسط قیمت یک کیلو برنج معادل چهار هزار تومان و یک کیلو گوشت معادل دوازده هزار تومان است.



### ویژگی‌های اقلیمی

منطقه پس‌قلعه در شمال شهر تهران در دامنه‌های جنوبی رشته کوه البرز قرار گرفته است. وزش بادهای ملایم از کوه به به دشت در طی روز و از دشت به کوه در طی شب، در تابستان‌ها سبب خنکی و مطبوع بودن هوا در زمان شب می‌شود و در پاییز و زمستان کاهش دما و سرمای بیشتر بیشتر این منطقه نسبت به نواحی مجاور و پایین دست را سبب می‌شود (قهرمان و عطار، ۱۳۸۰: ۶). میانگین دمای این منطقه ۲۳ درجه، حداکثر دما ۳۶ درجه و حداقل دمای آن - ۱۷ درجه و میزان بارش سالانه نیز ۱۰۴ میلیمتر است (همان).

### پوشش گیاهی منطقه

پوشش گیاهی ارتفاعات شمال تهران در منطقه شمیرانات، فرحزاد و نیز ارتفاعات شمال شرقی، شامل رویش‌های علفی و فصلی، و نیز گونه‌های پایا، پیازی‌ها، درختان بید و گردو، تبریزی، زبان گنجشک، و چنار و غیره در کنار نهرها و پایین دره‌ها است. این پوشش باعث سرسبزی این ناحیه و تبدیل آن به ناحیه بیلاقی تهران شده است (همان: ۷).

### گیاهان شناسایی شده مورد استفاده در منطقه

شرایط اقلیمی منطقه سبب شده است تا گیاهان فراوانی در آن رشد کنند. از میان این گیاهان، بر اساس پژوهش صورت گرفته، بیش از ۱۰۰ گیاه توسط اهالی مورد استفاده‌های مختلف قرار می‌گیرند. برای آرایه این گیاهان در این بخش ابتدا به ارائه آن‌ها بر اساس دسته‌بندی بومی می‌پردازیم، سپس با توجه به نوع مصرف و کاربرد آن‌ها را دسته‌بندی می‌کنیم. در نهایت همه این گیاهان در جدولی بر اساس نام محلی، با ذکر سایر مشخصات علمی و کاربردی فهرست می‌شوند.

اهالی منطقه، گیاهان مورد استفاده در طبیعت اطراف خود را در دسته‌بندی‌هایی قرار می‌دهند که به شرح زیر است:

۱- سبزی‌ها: که خود به دو دسته کلی سبزی‌های باغی و سبزی‌های کوهی تقسیم می‌شوند. سبزی‌های باغی مثل شاتره، تره و غیره که در اوائل بهار در دشت و صحرا (اراضی مسطح) و میان علف‌ها می‌رویند. سبزی‌های کوهی در اواخر بهار در روی شیب کوه و در میان سنگ‌ها می‌رویند، مثل والک، وایه، کوما، سیرک، پیازک، الما و غیره.

۲- خارها: این دسته گیاهان نظیر گون، خار شکرک، خار قندک و غیره به دلیل شکل و ویژگی‌های سخت فیزیکی خار نامیده می‌شوند و هم مصرف خوراک و تنقلات را دارند و هم برای مصارف دیگری مانند استفاده برای آتش تنور، ساخت و ساز و یا تزئین بکار می‌روند.

۳- میوه‌ها: میوه درختان باغی، بارزش‌ترین گیاهانی هستند که اهالی منطقه از طریق فروش محصولات آن‌ها امرار معاش می‌کنند. انواع آلبالو، آلو، توت، شاه توت، گوجه، خرمالو، گردو، بادام، فندق، سیب و انجیر در این دسته قرار می‌گیرند. ساکنان به فروش مستقیم آن‌ها و یا تهیه محصولات نظیر لواشک، رب، یا خشک‌شده آن‌ها برای فروش و نیز استفاده شخصی می‌پردازند. بزخی از این میوه‌ها خودرو هستند مانند: گردو، بادام، فندق، انجیر، توت، شاتوت و برخی دیگر کاشته می‌شوند مانند: آلبالو، خرمالو و غیره. برخی درختان میوه هم به صورت خودرو و هم غیرخودرو وجود دارد. مثلا، درخت‌های گردوی خودرو و نیز درخت‌های گردو که جدیداً کاشته شده است.

۴- درخت‌ها: درختان در دانش بومی اهالی شامل درختان کوهی و خودرویی هستند مثل بید، بید مشک، تهک، ازگیل، زالزالک، فروردین، و غیره که در کوه پایه‌ها رشد می‌کنند و میوه و برگ آن‌ها به صورت مختلف استفاده می‌شود.

۵- گل‌ها: مقوله گل‌ها در دانش بومی اهالی شامل گل گاو زبان، گل ختمی، گل محمدی، گل بنفشه و غیره هستند، که در دسته‌بندی شناختی اهالی جایگاه متفاوتی از سایر گیاهان دارند و در صحبت‌های اهالی دائم گل‌ها را از گیاهان دیگر جدا می‌کنند: به عنوان مثال برگ گاو زبان و گل گاو زبان، با اینکه هر دو از یک گیاه واحد هستند، ولی برای اهالی دو دسته‌بندی مختلف را تشکیل می‌دهند، گویی دو گیاه متفاوت باشند.

۶- کوما گوش‌ها: کوما گوش واژه محلی برای قارچ خوراکی است که انواع مختلفی دارد. اهالی فرق بین قارچ‌های خوراکی و سمی را به خوبی می‌دانند.

”کوما گوش وقتی که آسمان برق می‌زند سر می‌زند، و فقط نصف روز می‌ماند، اگر نه آب می‌افتند و کرم می‌زنند واز بین می‌روند، ولی قارچ‌های سمی زیاد می‌مانند و خراب نمی‌شوند. قارچ سمی را دست می‌زنی پوک است ولی کوما گوش‌ها گوشتی هستند دست می‌زنی محکم و پر گوشت اند“

اهالی در تقسیم‌بندی گیاهان، محل رویش را نیز مولفه مهمی در شناسایی و جمع‌آوری تلقی می‌کنند؛ این که مثلا بولاقتی، گیاهی است که در کنار آب جایی که مرطوب است می‌روید. یا مثلا کوما گوش: قارچی است که ”وقتی آسمان صدا کند، لابه‌لای علف‌های کوما سبز می‌شود“. وقتی از یک گیاه صحبت می‌کنند کمی شکل آن را توصیف می‌کنند و سپس بلافاصله آدرس محلی را که می‌توان آن را یافت می‌دهند، گویی هویت این گیاه با محل رویش در شناخت آن‌ها عجین است.

## دسته‌بندی کاربردی گیاهان

تعداد ۹۹ گونه گیاه، شامل کلیه گیاهان علفی، فصلی، پیازی و پایا نظیر درختان، که مورد استفاده اهالی هستند، در این منطقه مورد شناسایی قرار گرفته است. ما این گیاهان را می‌توانیم در چهار دسته کلی طبقه‌بندی نماییم.

### گیاهان خوراکی

گیاهان خوراکی بیشترین تعداد را در میان گیاهان جمع‌آوری شده، تشکیل می‌دهند. از گیاه گزنه گرفته تا برگ گیاه گاو زبان، در تهیه غذاهای مختلف محلی مورد استفاده قرار می‌گیرند. رایج‌ترین غذاهایی که با استفاده از این گیاهان تهیه می‌شود کوکو، بورانی و یا دمی برنج است. بسیاری از گیاهان را به عنوان تنقلات نیز مصرف می‌کنند، مانند مغز خاها. ”مغز خار توپک مزه سیب زمینی می‌دهد، خیلی مقوی و خوبه“ یا صمغ گون سفید ”چاقو می‌زنی تو معده‌اش، سه روز بعد کتیراش در می‌آد، صبح بذار توی دهن تا شب دیگه نه آب می‌خواهی نه غذا“ و نیز میوه درختان کوهی مثل تهک و فروردین. برای حفظ و نگهداری طولانی مدت میوه‌ها از آن‌ها رب تهیه می‌کنند و به عنوان چاشنی برای غذا استفاده می‌کنند.

### گیاهان دارویی

مردم پس‌قلعه، مانند مردم بسیاری از نقاط دیگر ایران، گیاهان را (مثل گوشت حیوانات و همه خوراکی‌های دیگر) بر اساس طبیعتی که دارند به دو دسته ”سرد“ و ”گرم“ تقسیم می‌کنند و معتقد هستند که هر گیاه بسته به این که سرد یا گرم باشد، خواص و نقش متفاوتی در سلامتی بدن دارد. لذا گیاه سرد بدن را شل می‌کند، لرزه به تن می‌دهد، در مقابل گیاهی که گرم است بدن را قوی می‌کند و انرژی‌زا است ولی اگر زیاد مصرف شود بی‌قرار شدن و کهیر زدن از عوارض آن است. به این ترتیب اگر کسی دچار دل‌درد شده باشد، به احتمال زیاد سردی کرده و باید گرمی بخورد مثل گلپر یا پونه. لذا هر گیاه صرف‌نظر از این که خوراکی است، بر اساس خاصیت سرد و گرم آن نیز در میان گیاهان دارویی قابل دسته‌بندی است. هر چند که گیاهان زیادی هم هستند که به عنوان نه سرد نه گرم شناخته می‌شوند (بنگرید به جدول).

گیاهانی هم هستند که بیرون از این دسته‌بندی دوگانه سرد/گرم صرفاً خاصیت دارویی دارند و مثل بسیاری از جوشانده‌ها هرگز به عنوان خوراک مصرف نمی‌شوند (بنگرید به جدول). مثلاً جوشانده چند گیاه که با ترکیب گل گاو زبان، گل چایی، ختمی، پونه، لیمو عمانی، گزنه، و نبات تهیه می‌شود و به عنوان دارو مصرف می‌شود: ”این را بخوری، تنت عرق می‌کند، شروع می‌کنی به باد گلو زدن و بعد همه بیماری‌هایت می‌ریزد بیرون“. مثل خاکشیر تلخ که برای سردرد خوب

است (بنگرید به جدول). یا هندوانه ابوجهل که صرفاً استعمال موضعی دارد و برای درد استخوان خوب است (بنگرید به جدول). یا حتی گیاهی مثل گزنه که خوراکی هم هست ولی استعمال موضعی گیاه تازه آن، با اسیدی که از پشت برگ‌هایش ترشح می‌کند موجب گردش بهتر خون می‌گردد: ”من برگ‌های بزرگ گزنه را پهن می‌کنم و لخت می‌روم در آن‌ها غلت می‌زنم، تنم قرمز قرمز می‌شود و به سوزش و خارش می‌افتد، و بعد به وجد می‌آیم چنان احساس خوبی به من می‌دهد و همه خونم به گردش در می‌آید“ یا این را بخوری، تنت عرق می‌کند، شروع می‌کنی به باد گلو زدن و بعد همه بیماری‌هایت می‌ریزد بیرون.“

### گیاهان برای خوراک دام

برخی از گیاهان که در دانش بومی اهالی، با نام‌های محلی که به آن‌ها داده اند، جایگاه مشخصی دارند و صرفاً خوراک دام هستند. اهالی هیچ استفاده دیگری از این گیاهان نمی‌کنند، با این حال آن‌ها را به خوبی می‌شناسند و به تاثیراتی که بر سلامتی گله دام و یا شیر آن‌ها دارد، کاملاً آگاه هستند. از جمله این گیاهان گل بهک، یا یونجه بیابانی است که در جدول آمده و نیز سایر گیاهان (بنگرید به جدول).

### گیاهان کاربردی و اقتصادی

این گیاهان از یکسو شامل گیاهان کاربردی هستند، یعنی گیاهانی که به طور مثال در ساخت و ساز مورد و رفع نیازهای اهالی مورد استفاده قرار می‌گیرند، نظیر گیاه گون که در تهیه آتش تنور و پخت نان به کار می‌رود: ”گون سیاه رو آتش کنی ۲۴ ساعت می‌سوزه“. گون برای برای عایق کردن لبه دیوارها و حفظ آن در مقابل باران و برف نیز مورد استفاده است. از سوی دیگر گیاهانی که به عنوان میوه‌های باغی شناخته می‌شوند، گیاهانی هستند که برای کاربرد اقتصاد و نقشی که در معیشت اهالی دارند مورد کشت قرار می‌گیرند. در این گروه انواع میوه‌های باغی مثل آلبالو، آلو، زردآلو، سیب، و نیز مغزهایی مثل گردو، بادام و غیره قرار می‌گیرند که هم به طور تازه و هم به شکل محصولاتی چون رب یا لواشک و مربا به فروش می‌رسند.

جدول ۱: گیاهان شناسایی شده در منطقه پس قلعه و کاربرد آن‌ها

ردیف	نام محلی	نام فارسی	نام علمی	نوع کاربرد	بخش مورد استفاده	نحوه کار برد	جمع‌آوری
۱	آبک	گون	Astragalus sp.	خوراکی: شیرین	میوه	خام، تنقلات	بهار
۲	آب تره‌ای	بولاقوتی، علف چشمه	Nasturtium officinale (L.) R.Br.	خوراکی و دارویی: طبیعت گرم، قند خون	همه قسمت‌ها ی هوایی	خام برای ماست یا سالاد	بهار
۳	آیشن، از گوه	آویشن	Thymus falax Fisch. & C.A.Mey.	خوراکی و دارویی: طبیعتی گرم، سرد، سرماخوردگی، دل‌درد، سرفه، اعصاب، استخوان درد	همه قسمت‌ها ی هوایی	خام، خشک و جوشانده	بهار
۴	ازگیل	ازگیل	Mespilus germanica L.	خوراکی: تنقلات و چاشنی	میوه	خام و رب	پاییز
۵	اسطخودوس	اسطخودوس	Lavandula sp.	دارویی	برگ و ساقه	دم‌کرده و همراه با چهارگل	بهار
۶	اسفناج کوهی	-----	-----	خوراکی	برگ و همه قسمت‌ها ی هوایی	دمی‌پلو، بورانی و کوکو	اواخر تابستان و پاییز
۷	اسفند	اسپند	Peganum harmala L.	اعتقادی: چشم زخم	همه قسمت‌ها ی هوایی	دود دادن	پاییز
۸	آلبالو	آلبالو	Cerasus vulgaris Miller	خوراکی، فروشی	میوه	مریاب، خام، خشک، لواشک	بهار اوایل تابستان
۹	الما تره پهن	-----	Allium sp.	خوراکی و دارویی: طبیعتی گرم و شیرآور	همه قسمت‌ها ی هوایی	پخته: کوکو و پلو	اوایل بهار
۱۰	الما تره سه پهلوی	-----	Allium sp.	خوراکی و دارویی: طبیعتی گرم و شیرآور	همه قسمت‌ها ی هوایی	پخته	اوایل بهار
۱۱	الوجه (سبز رنگ)	آلو	Prunus divaricata Ledeb.	خوراکی، فروشی	میوه	خام، مریاب، لواشک، خشک	تابستان
۱۲	آلوسیه	آلو	Prunus sp.	خوراکی،	میوه	خام، مریاب،	تابستان

	لواشک، خشک		فروشی				
۱۳	آلو قرمز	آلو	Prunus sp.	خوراکی، فروشی	میوه	خام، مربا، لواشک، خشک	تابستان
۱۴	انار	انار	Punica granatum L.	خوراکی و فروشی	میوه	خام، مربا، لواشک، خشک	پاییز
۱۵	بابونه	بابونه	Anthemis odontostephana Boiss.	دارویی: ریزش مو	گل	دم کرده	بهار
۱۶	بادام	بادام	Amygdalus communis L.	خوراکی، فروشی	میوه و دانه	خام	اواخر بهار و پاییز
۱۷	بارنه بو	بارهنگ	Plantago major L.	خوراکی و دارویی: کورک، تقویت قوه‌بها، استخوان درد، اسهال و استفراغ	تخم و برگ (کاهش مصرف در سال‌های اخیر)	تخم خام: شربت، در ماست، برگ: موضعی	پاییز
۱۸	بته جلزه	-----	Launaea sp.	ساخت جارو	همه قسمت‌ها ی هوایی	جارو	بهار
۱۹	بنفشه کوهی	بنفشه	Viola modesta Fenzl	دارویی: دل درد	گل	جوشانده	بهار
۲۰	به	به	Cydonia oblonga Mill.	خوراکی	میوه	خام و مربا	پاییز
۲۱	بید	بید	Salix elbursensis Boiss.	خوراکی و دارویی	برگ	عرق	بهار و تابستان
۲۲	بیدمشک، گل پیشی	بیدمشک	Salix aegyptica L.	خوراکی و دارویی	برگ و گل	عرق	بهار و تابستان
۲۳	پر شیاوش	پرسیاوشان	Adiantum capillus-veneris L.	خوراکی: مقوی	برگ و ساقه	آش، جوشانده	بهار
۲۴	پندیرک	پنیرک	Malva neglecta Wallr.	خوراکی و دارویی: طبیعی سرد، کاهش قند خون، سینه‌درد، و آب جوشیده آن برای جوش‌های پوستی	همه قسمت‌ها ی هوایی	پخته: خام، بورانی با ماست. جوشیده: مصرف موضعی	بهار

۲۵	پودنه، نعنا	پونه	<i>Mentha longifolia</i> (L.) Huds.	خوراکی و دارویی: طبیعتی گرم، قلنج، گرفنگی قلب، نفخ معده و دل‌درد، اشتها آور، بهبود اعصاب	برگ و ساقه	عرق، خشک، پخته و دم‌کرده، داخل دوغ و ماست	همه فصول (بهار)
۲۶	پیازچه کوهی	پیازک	<i>Allium</i> sp.	خوراکی	تمام قسمت‌ها ی هوایی	خام، پخته: کوکو	بهار
۲۷	تلخک، گل سفید	تلخه بیان	<i>Sophora alopecuroides</i> L.	داوربی	اهالی مصرف نمی‌کنند	بدون مصرف	اواخر بهار و اوایل تابستان
۲۸	ترشالک	ترشک	<i>Rumex</i> sp.	خوراکی	قسمت‌ها ی هوایی	خام، پخته، آش	بهار
۲۹	تمشک شاتوتی	تمشک	<i>Rubus caesius</i> L.	خوراکی: سرد	میوه	خام، مربا	تابستان، کم‌یاب
۳۰	تمشک صورتی	تمشک	<i>Rubus</i> sp.	خوراکی: سرد	میوه	خام، مربا	تابستان، کمیاب
۳۱	توت سفید	توت سفید	<i>Morus alba</i> var. <i>alba</i>	خوراکی	میوه	خام، خشک	بهار
۳۲	توت قرمز	توت قرمز	<i>Morus alba</i> var. <i>nigra</i>	خوراکی	میوه	خام	بهار
۳۳	تهک	زالزالک کوهی	<i>Crataegus</i> sp.	خوراکی: شیرین	میوه	خام، خشک	اواخر تابستان
۳۴	تیغ نرک	گل سرخ	<i>Rosa iberica</i> Stev.	کاربردی: پیوند با گل محمدی و تولید گل رز درشت	ساقه	از ساقه گیاه برای پیوند استفاده می‌شود	بهار
۳۵	چای کوهی	کاکوتی - چای	<i>Ziziphora tenuifolia</i> L.	خوراکی و دارویی: طبیعتی گرم، معده درد، اسهال، اعصاب، تقویتی همراه با آویشن	برگ و گل و ساقه	دم‌کرده، خشک، کوکو و چاشنی ماست	بهار تا آخر پاییز
۳۶	چوبک	چوبک	<i>Acanthophyllum bracteatum</i> Boiss.	کاربردی، شست و شوی ظروف	ریشه	کوبیده ریشه همراه با گرد آجر	بهار و تابستان

۳۷	حلب یا الوهو	-----	----- ---	خوراکی: طبیعتی گرم و مقوی	همه قسمت‌های گیاه	خام: سبزی خوردن، سرخ‌کرده و پخته در سوپ	اوایل بهار
۳۸	خار تویی با گل‌های بنفش	شکر تیغال	Echinops sp.	خوراکی و دارویی: مسهل و انرژی‌زا	مغز گل (طعم سیب زمینی)	خام	بهار
۳۹	خار شکرک (تیغ شکرک)	شکر تیغال	Echinops sp.	خوراکی و دارویی: مسهل و انرژی‌زا	مغز گل و مغز خار	خام	بهار
۴۰	خار قندک (شکر له له)	زردپنه	Xanthium strumarium L.	خوراکی و دارویی: مسهل و انرژی‌زا	ساقه، شیرین مزه	خام	بهار، فراوان
۴۱	خاکشیر تلخ	خاکشیر	Sisymbrium gaubae Rech. f. & Bornm.	دارویی: برای سردردهای مزمن	تخم گیاه (بسیار تلخ)	پختن در آب و بستن خمیر بر روی سر، ماده مخدر در صورت مصرف خام	بهار
۴۲	خاکشیر شیرین	خاکشیر ایرانی	Descurainia Sophia (L.) Schur	خوراکی و دارویی: طبیعتی سرد، گلو درد، یبوست و زرد آب	تخم گیاه،	مخلوط با آب	بهار
۴۳	ختنی صحرائی	گل ختمی	Alcea sulphurea (Boiss. & Hohen.) Alef.	دارویی: طبیعتی سرد، یبوست، خارش پوست سر و شفاف شدن پوست صورت	گل و ریشه	خام، دم‌کرده و موضعی	بهار
۴۴	خرمالو	خرمالو	Diospyros kaki L.	خوراکی: سرد، برای معده	میوه	خام	پاییز
۴۵	خلزله، خرگوشک	(خرزهره) کوهی	Poa sp.	بدون استفاده: منع مصرف برای دام به دلیل معده‌درد	ناشناخته برای اهالی بومی / مصرف در سایر		بهار و تابستان



گیاه قوم‌شناسی منطقه پس قلعه در شمال شهر تهران ۱۵۳

		مناطق در دفع حشرات					
بهار	خام و خشک	برگ و ساقه	خوراکی، دارویی: طبیعتی گرم، دل درد و سردی	Ocimum basilicum L.	ریحان	ریحان	۴۶
اوائل بهار	پخته با پلو	قسمت‌ها ی هوایی	خوراکی و دارویی: طبیعتی گرم، دردهای استخوانی و دل‌درد	-----	-----	زرده مرغک	۴۷
پاییز	خام، خشک	میوه،	خوراکی	Berberis vulgaris L.	زرشک	زرشک پلویی	۴۸
شهریور، زمان سیاه شدن میوه	خام، آب میوه	میوه	خوراکی و دارویی: طبیعتی سرد، تصفیه خون و صفرا	Berberis sp.	زرشک	زرشک آبی	۴۹
بهار	پخته: بورانی	برگ و ساقه	خوراکی	Anchusa italic Retz.	گاوزبان	سبزی گاوزبان	۵۰
بهار و تابستان	خام	همه قسمت هوایی	خوراک دام	-	جارو	سرجاور	۵۱
بهار	پخته: آش، کوکو	برگ و ساقه	خوراکی: گرم	Chenopodium album L.	سلمک	سلمک	۵۲
پاییز	خام، پخته، خشک	میوه	خوراکی	Malus domestica Borkh.	سیب	سیب	۵۳
بهار	خام، کوکو یا پخته در پلو و خشک	پیاز و قسمت‌ها ی هوایی	خوراکی و دارویی: سرماخوردگی	Allium sp.	سیرگ	سرکیکک	۵۴
اواخر بهار، فراوان	دم‌کرده، مرهم موضعی (حنا، سدر، قرقرروت و مانست)، دم‌کرده در پلو، سرخ‌کرده (نرگسی)	تمام گیاه با ریشه دانه: در شربت	دارویی: طبیعتی سرد، دل‌درد، سینه درد و مرهم مخلوط برای جوش‌های پوستی	Fumaria vaillantii Loisel.	شاه تره	شاه تره	۵۵
تابستان	خام	میوه	خوراکی	Morus nigra L.	شاه توت	شاه توت	۵۶

۵۷	شیرک	فرفیون	<i>Euphorbia helioscopia</i> L.	بدون استفاده: منع مصرف برای دام به دلیل معده درد	ناشناخته برای اهالی با وجود خواص متعدد	بهار و تابستان
۵۸	شیرین بیان	شیرین بیان	<i>Glycyrrhiza glabra</i> var. <i>glabra</i>	دارویی: درد و زخم معده	ریشه و تخم	بهار، تابستان و پاییز
۵۹	علف آبی	-----	-----	خوراک دام	تمام قسمت‌های هوایی	اواخر بهار و تابستان
۶۰	علف تیق	-----	-----	خوراک دام	تمام قسمت‌های هوایی	اواخر بهار و تابستان
۶۱	علف سودا	-----	-----	دارویی: بیماری سودا، خوره‌های پوستی و قارچ	قسمت‌های هوایی، تلخ	بهار
۶۲	علف کمره	گوش موش	<i>Parietaria judaica</i> L.	خوراک دام	تمام قسمت‌های هوایی	اواخر بهار و تابستان
۶۳	علف ماست	-----	-----	خوراکی	برگ و گل: معطر	بهار
۶۴	فروردین	خرمالو جنگلی	-----	خوراکی	میوه	پاییز
۶۵	فندوق	فندق	<i>Corylus avellana</i> L.	خوراکی، گرم	دانه	اواخر تابستان و اوائل پاییز
۶۶	قارچ برگی	-----	-----	خوراکی: طبیعتی سرد، گرم‌زدگی	همه قسمت‌ها	بهار، بعد از رعد و برق،
۶۷	قارچ حلبی	-----	-----	خوراکی: طبیعتی گرم دارد، تمام دردها	همه قسمت‌ها: بسیار خوشمزه، از گوشت هم خوشمزه‌تر	بهار هنگام رعد و برق،
۶۸	قارچ سیاه‌رنگ	-----	-----	خوراکی، انرژی‌زا	همه قسمت‌ها: بسیار خوشمزه	بهار، بعد از رعد و برق، کمیاب
۶۹	قارچ کوما گوش	-----	-----	خوراکی، انرژی‌زا	همه قسمت‌ها	بهار، رشد در بین گیاه

گیاه قوم‌شناسی منطقه پس قلعه در شمال شهر تهران ۱۵۵

کوما	و کبابی	: خوشمزه				(قارچ سفید)	
	بهار، رشد داخل گیاه گلپر، فراوان	خام، سرخ‌شده و کبابی و خشک	همه قسمت‌ها	خوراکی، طبیعتی گرم، معده‌درد و استخوان‌درد	----- -----	قارچ- قارچ گلپر	۷۰
	بهار، بعد از رعد و برق	خام، سرخ‌شده و کبابی	همه قسمت‌ها : خوشمزه	خوراکی، انرژی‌زا	----- -----	قارچ گوبالک	۷۱
	اوایل بهار: کمیاب	خام، جوشانده، کوکو و پلو	تمام قسمت‌ها ی هوایی	خوراکی و دارویی: دل‌درد و معده‌درد	Falcaria falcarioides (Bornm. & Wolff) Wolff	قازی یاغی	۷۲
	اواخر بهار		عدم استفاده توسط اهالی	دارویی	----- -----	قیطرون	۷۳
	اوایل بهار: نگهداری در آب	خام یا با مایع: پلو: بستنی	برگ‌های و جوان پیچ‌دار	خوراکی	----- -----	کاردی- صلب	۷۴
	اوایل بهار	خام، سالاد	تمام قسمت‌ها ی هوایی	دارویی	Leontadon sp.	دندان شیر	۷۵
	اواسط بهار و تابستان	بدون تغییر	تمام قسمت‌ها ی هوایی	خوراک دام	Salvia sp.	کلاهک	۷۶
	اوایل بهار	خام: سالاد، پخته: سوپ، خورشت (به عنوان قارچ)	همه قسمت‌ها ی هوایی	خوراکی	Gundenlia tournefortii L.	کنگر	۷۷
	بهار	بدون تغییر	برگ و ساقه	خوراک دام	----- -	کورزنگ	۷۸
	اوایل بهار	موضعی	قسمت‌ها ی هوایی	دارویی: طبیعتی گرم، استخوان‌درد	Ferula persica Willd.	کما	۷۹
	تابستان	خام، ترشی	دانه	خوراکی، فروشی	Juglans regia L.	گردو	۸۰
	بهار، فراوان	دم‌کرده و جوشانده، عرق، کوبیده، خشک: ماست پخته، کوکو،	همه قسمت‌ها ی هوایی	خوراکی و دارویی: کاهش درد ماهانه، قندخون، ورم پا، تصفیه خون و بیرون کشیدن	Urtica dioica L.	گزنه	۸۱

	اَش، بورانی		میکروب‌ها				
۸۲	گل بنفشه	----- ---	خوراکی، دارویی: دل‌درد	----- -		گل	بهار دم‌کرده، جوشانده
۸۳	گل بهک	اقطی	خوراک دام	Sambucus ebulus L.		تمام قسمت‌ها ی هوایی	بهار اوایل بهار تابستان به همان صورتی که هست
۸۴	گلپر	گلپر	خوراکی و دارویی: دل درد همچنین دو کردن چشم زخم	Heracleum persicum Desf. Ex Fischer		قسمت‌ها ی هوایی و دانه (قپه)	بهار ترشی، چاشنی غذا، دود کردن
۸۵	گل جنگفه	-----	دارویی	Stachys lavandulifolia Vahl		گل و برگ‌های جوان	تابستان دم‌کرده و جوشانده
۸۶	گل سفید جارو سبز (جارو سپوری)	جارو قزونی	استفاده کاربردی: جارو برای رنگران	Kochia scoparia (L.) Schrad.		تمام قسمت‌ها ی هوایی	تابستان بدون تغییر
۸۷	گل محمدی	گل محمدی	خوراکی: گرم، مقوی، معدده‌درد، استخوان درد	Rosa damascene Mill.		گل برگ	بهار، کمیاب عرق، مربا، خشک در ماست
۸۸	گل گاو زبان	گل گاو زبان	خوراکی و دارویی: دل‌درد، کمردرد، دردهای قاعدگی، اسهال، اعصاب، قند خون	Anchusa italic Retz.		تمام قسمت‌ها ی هوایی	بهار، برگ بهار، گل اردیبهشت ماه دم‌کرده، خام، پخته: بورانی، کوکو
۸۹	گون	گون	خوراک دام، کاربردی، خوراکی (صمغ)	Astragalus sp.		تمام قسمت‌ها ی هوایی، همچنین صمغ	بهار تابستان آتش تنور، عایق لب بام و دیوار کاه گلی
۹۰	گیلاس	گیلاس	خوراکی، اقتصادی	Cerasus avium (L.) Moench		میوه	بهار، تابستان خام، مربا
۹۱	گیلیک	زالزالک کوهی	خوراکی: ترش	Crataegus sp.		میوه	آخر تابستان خام
۹۲	لاله آبی، لاوان تور	بومادران	خوراکی و داویی: برای سلامتی همچنین خوراک دام	Achillea sp.		گل	تابستان دم‌کرده و عرق

۹۳	لیواس	ریواس	Rheum ribes L.	خوراکی، دارویی: کاهش فشار خون	ساقه	خام، ترشی، پخته: خورشت	بهار
۹۴	میخک بیابان	کلیش	Dianthus sp.	خوراک دام	تمام قسمت‌ها ی هوایی	بدون تغییر	اواخر بهار و تابستان
۹۵	والک	والک	Muscari sp.	خوراکی	همه قسمت‌ها ی هوایی	پخته با برنج (یا گوشت گوسفند)	بهار، کمیاب
۹۶	وايه - چاشو	چانتو	Prangos sp.	خوراکی: صرفاً برای ارمنی‌ها. عدم استفاده اهالی، خوراک دام	همه قسمت‌ها ی هوایی	ترشی، پخته،	بهار
۹۷	هندوانه ابوجهل	گور کبر	Capparis spinosa L.	داورنی: استفاده موضعی (غیر قابل خوردن)	میوه	مرهم با کوبیده برگ خزهره برای استخوان‌د رد	اواخر بهار و اوائل تابستان
۹۸	یملیک، شنگه	شنگ	Tragopogon graminifolius DC.	خوراکی	برگ	خام، با غذا، یا با سرکه	بهار
۹۹	یونجه بیابانی	یونجه زرد	Melilotus sp.	خوراک دام	تمام قسمت‌ها ی هوایی	بدون تغییر	بهار و تابستان

### نتیجه‌گیری

دانش بومی مردم محلی در طب سنتی، با توجه به رابطه بسیار نزدیکی و طولانی که با طبیعت داشته‌اند و تجربه‌ای که طبیعت برای آن‌ها به ارمغان آورده است، سود و فواید باارزشی را در رابطه با آنچه تحت عنوان سلامتی و آسایش می‌شناسیم برای ما در بر دارد (پزک<sup>۱</sup> و دیگران، ۲۰۰۵).

مطالعه گیاه قوم‌شناسی انجام‌شده در این منطقه، رابطه بسیار نزدیک و عجیب اهالی با گیاهان بومی را نشان می‌دهد. ارتباطی بسیار ارزشمند و مبتنی بر شناختی دیرینه از محیط زیست و گیاهان که موجب شکل‌گیری نوعی شیوه زندگی کاملاً خودکفا و خودبسنده هم به لحاظ اقتصادی و هم به لحاظ بهداشتی و پزشکی شده است. سبک زندگی در دنیای مدرن شهری سرشار از انواع آلودگی‌های صنعتی بسیار درخور توجه است زیرا سبک زندگی معاصر بر

<sup>1</sup> Pesek

مبنای فاصله‌گیری از طبیعت شکل گرفته است و زیست‌بوم طبیعی هرچه بیشتر تخریب می‌شود، شناخته‌زندگی در ارتباط برابر با طبیعت می‌تواند الگوی تجربی گران‌قدری به شمار آید. با این حال متاسفانه به دلایل مختلف این رابطه غنی و ارزشمند، مورد بی‌توجهی و غفلت قرار گرفته و به جای تقویت شدن، با سرعتی فزاینده در معرض نابودی است. چنانچه به عنوان مثال می‌بینیم که به دلیل محرومیت‌های مختلف نسل جوان تمایل بالایی به ترک منطقه دارند و این دانش بومی صرفاً برای نسل گذشته و یا گردشگران شهری باقی مانده است. بی‌توجهی و غفلت از نحوه ارتباطی که این گردشگران با محیط طبیعی برقرار می‌کنند و برخوردهای بدون تعهد آن‌ها از یکسو باعث تخریب محیط شده و از سوی دیگر در فصول جمع‌آوری گیاهان کوهی و داروئی باعث افزایش بیش از اندازه افرادی می‌شود که در جستجوی گیاهان کوهی هستند و لذا باعث کاهش قابل توجه سهم مردم بومی از گیاهان منطقه خود می‌گردد. در این رابطه به عنوان مثال می‌توانیم به اظهارات مردم منطقه استناد کنیم:

”به شکوفه گردو (منظورش گردوی نارس است) هم رحم نمی‌کنند، می‌کنند می‌برند ترشی بیاندازند، نمی‌گویند که این رزق یک خانواده است“  
 ”می‌آیند اینجا از صبح آفتاب‌نزده، از این پایین که نگاه می‌کنی آدم است کیسه به دست که بالا می‌رود، همه سبزی‌ها را درو می‌کنند، تا به خود بیایی دیگر چیزی پیدا نمی‌کنی ...“  
 ”بی‌دباند، حرف بزنی که گوش کن نیستند، دعوا هم بات می‌کنند، می‌گویند اینجا کوه خدا است نخریدی که ...“  
 ”آن‌ها هم که می‌آیند که اقلاً خرج نمی‌کنند بگوییم که پول می‌آورند، همه آس و پاس‌اند، پول ندارند که خرج کنند، خوراکشان را با خودشان می‌آورند ...“

به عنوان نتیجه‌ای موجز بر این مطالعه، انگشت اشاره بر این تهدیدهای جدی می‌گذاریم و به همه محققان و مسئولان برنامه‌ریزی‌های اجرایی پیشنهاد می‌کنیم که توجه بیشتری به این بخش و این رابطه ارزشمند بین انسان و طبیعت در این منطقه داشته باشند و منابعی را برای جلوگیری از تحمیل هزینه‌های بعدی به منظور کاهش صدمات ناشی از تخریب این ارتباط به این موضوع اختصاص دهند. چنانچه راثو نیز خاطر نشان می‌کند: ”با توجه به اینکه دانش سنتی پایه‌های اساسی توسعه پایدار را می‌سازد و اینکه تنوع و گوناگونی فرهنگی بسیار بیش از تنوع زیستی در معرض خطر قرار گرفته است، توجه به نقش مردم بومی در شناخت و حفظ گیاهان و جانوران زیست‌بوم‌شان ضرورتی فوری است که بایستی با وسعت هر چه بیشتر مورد توجه، مطالعه و ثبت قرار گیرد“ (راثو،<sup>۱</sup> ۱۹۹۶)

## منابع

<sup>۱</sup> Rao

- آلیتری، میگوئل (۱۳۷۸)، چرا باید کشاورزی سنتی را شناخت؟ ترجمه‌ی اسفندیار عباسی، کاربرد دانش بومی در توسعه‌ی پایدار، گردآوری و تألیف محمدحسین عمادی، اسفندیار عباسی، تهران: مرکز تحقیقات و بررسی مسائل روستایی وزارت جهاد سازندگی.
- اسدیان خرم‌آبادی، محمد و باجلان فرخی، محمدحسین و کیانی، منصور، (۱۳۸۷)، باورها و دانسته‌ها در لرستان و ایلام، مرکز مردم‌شناسی ایران.
- ابوالفتحی، مهکامه (۱۳۸۷)، گیاه، قوم‌شناسی عشایر گرمسار در روستای فروان (شهرستان گرمسار) و دشت لار، رساله کارشناسی، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران.
- اسدی، مصطفی (۱۳۸۸-۱۳۶۳)، فلور ایران. جلد ۱-۶۴، تهران: موسسه جنگل‌ها و مراتع.
- امینی، غلامرضا (۱۳۷۰)، گیاهان دارویی سنتی ایران، تهران: معاونت پژوهش وزارت بهداشت و درمان و آموزش پزشکی.
- تی. آر. الکساندر و دیگران، (۱۳۵۵)، گیاه‌شناسی، ترجمه محمود بهزاد، تهران: انجمن ملی حفاظت از منابع طبیعی و محیط.
- تقوی شیرازی، مریم (۱۳۸۳)، پژوهش گیاهان دارویی روستای ابیانه پروژه بزرگ روستای تاریخی ابیانه، تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری
- تقوی شیرازی، مریم و حاجی علی محمدی، هما و قربانی، عبدالباسط (۱۳۸۶)، اطلس مردم گیاه درمانی ایران، در فصل‌نامه‌ی علوم اجتماعی دانشکده علامه طباطبائی، شماره‌های: ۳۴ و ۳۵.
- پاپلی یزدی، حسین (۱۳۷۴)، گردو، فصل‌نامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۳۸.
- رمضان‌نژاد، رضا (۸۳-۱۳۸۴). لیست فلوریستک گونه‌های گیاهی روستای تاریخی میمند به همراه شرح گیاهان دارویی منطقه و کاربرد بومی گیاهان، تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.
- روزبهبانی اسماء (۱۳۸۷)، گیاه گیاه قوم‌شناسی منطقه ابرسد و کیلان در شهرستان دماوند، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران.
- زرگری، علی (۱۳۴۱)، روش شناسایی گیاهان، جلد ۳، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- سرسطوی، کهزاد و غلامیان، فاطمه، گیاهان دارویی استان بوشهر، فصل‌نامه پژوهشی تحقیقات گیاهان دارویی و معطر ایران، مرکز تحقیقات کشاورزی و منابع طبیعی استان بوشهر، جلد ۲.
- سپهری، اعظم (۱۳۸۸)، گیاه قوم‌شناسی روستای اوزکلا-استان مازندران، رساله کارشناسی، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران.
- صالحی، پروین (۱۳۸۹)، گیاه قوم‌شناسی منطقه اوان، رساله کارشناسی ارشد، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران.
- غفاری، یعقوب (۱۳۵۷)، مقدمه‌ای درباره‌ی پوشش گیاهی کهگیلویه و بویراحمد، یاسوج: بی‌تا.

قهрман، احمد و فریده عطار (۱۳۸۰)، تنوع زیستی گونه‌های گیاهی ابرشهر تهران، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

قائمی، اسماء (۱۳۸۷)، مطالعه و بررسی درختان مقدس در روستاهای شهر ساری، رساله کارشناسی، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران.

فرهادی مرتضی (۱۳۸۸)، انسان‌شناسی یاریگری، تهران: نشر ثالث

———— (۱۳۸۵)، وینامه گیاه مردم‌شناسی، نامه علوم اجتماعی دانشکده علامه طباطبائی.

———— (۱۳۸۶)، گیاه مردم‌نگاری گیاهان خودروی کمره، فصلنامه علوم اجتماعی، شماره ۳۴ و ۳۵.

———— (۱۳۷۹)، بحران محیط زیست در ایران و لزوم بازنگری و دانش‌های مردمی و راهکارهای فرهنگ ملی، در نمایه پژوهش، شماره ۱۳ و ۱۴.

فکوهی، ناصر (۱۳۸۵)، پاره‌های انسان‌شناسی، تهران: نی.

قهрман، احمد (۱۳۵۴)، گیاه‌شناسی عمومی، تهران: دانشگاه سپاهیان انقلاب سابق.

مقصودی، منیژه و صالحی، پروین (۱۳۹۰)، گیاه قوم‌شناسی منطقه اوان، فصل نامه علوم اجتماعی دانشگاه علامه طباطبائی: در نوبت چاپ.

مقصودی، منیژه و خرمی، ثریا (۱۳۸۹)، گیاه‌شناسی قومی در استان ایلام، مطالعه‌ی موردی بخش بدره و روستای زنجیره علیا، همایش ملی منابع طبیعی ۲۹ تا ۳۰ اردیبهشت ماه ۱۳۸۹ در دانشگاه ایلام.

Akerele, O (1988), "Medicinal Plants and Primary Health Care: An Agenda for Action", In *Fitoterapia*, 59, 355–363.

Alexiades, M. N (eddy) (1996), "Selected Guidelines for Ethnobotanical Research: A Field", In *Ethnobotany: Principles and Applications*, Cotton, C.M, New Jersey: John Wiley and Sons.

Cunningham, A. B (1988), "An Investigation of The Herbal Medicine Trade", In Natal/KwaZulu, In *Investigational report Number: 29*, Institute of Natural Resources, Pietermaritzburg: University of Natal.

Davidson-Hunt, I (2000), "Ecological Ethnobotany: Stumbling Toward New Practices and Paradigms", In *MASA Journal*, 16 (1): 1-13.

*Electronic Journal of Biotechnology*, 2 (2): 56-70.

Hoareau, L. and DaSilva, E.J (1999), *Medicinal Plants: A Re-Emerging Health Aid Manual*, New York: The New York Botanical Garden.

Harshberger (1896), "Purposes of Ethnobotany", In *Botanical Gazette* 21(3): 146-154.

Jain, S.K (1986), *A Manuel of Ethnobotany*, Jodhpur: Scientific Publisher.

Jones, V (1941), "The Nature and Scope of Ehnobotany", In *Chronica Botanica* 6: 219-221.

Martin, G.J (1995), "Ethnobotany", In *People and Plants Conservation Manual*, World Wide Fund for Nature, London: Chapman & Hall.



Naghibi, F., Mosaddegh, M., Mohammadi Motamed, S., and Ghorbani, A (2005), "Labiatae Family in Folk Medicine in Iran: from Ethnobotany to Pharmacology", In *Iranian Journal of Pharmaceutical Research*. 2: 63-79

Pesek, T., Helton, L., and Nair, M (2005), "Healing Across Cultures: Learning from Traditions", In *EcoHealth Journal*, 3 (2).

Rao, R (1996), "Traditional Knowledge and Sustainable Development: Key Role of Ethnobiologist", In *Journal of Ethnobotany*. 8: 14-24.

Rechinger, K.H (ed.) (1963-2005), *Flora Iranica*: vol. 1-176, Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt.

Schultes, Richard Evans & Siri Von Reis (1995), *Ethnobotany; Evolution of a Discipline*, London: Chapman & Hall.

Stace, C. A (1991), *Plant Taxonomy and Biosystematics*, London: Cambridge University Press.

UNESCO (1996), *Culture and Health, Orientation Texts –World Decade for Cultural Development 1988 – 1997*, Document CLT/DEC/PRO – 1996, Paris, France, pgs. 129.

